

O‘zbek hamda ingliz tillarida leksik-sintaktik toifalarning farqlanishi

Shodiyeva Gulrux

Fardu mustaqil izlanuvchisi

g.n.shodiyeva@pf.fdu.uz

ORCID ID: 0000-0003-2190-5741

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlarni turkumlarga ajratish masalalari lingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. So‘z turkumlari tasnifining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy tadqiqotlar natijasida vujudga kelgan tamoyillar – ikki til misolida qiyosiy o‘rganiladi. Ingliz va o‘zbek tillarida so‘z turkumlarini aniqlashda qo‘llaniladigan semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning o‘xshash va farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z turkumlari, tasnif, o‘zbek tili, ingliz tili, semantik mezon, morfologik tamoyil, sintaktik belgi.

KIRISH

Til - inson tafakkurining eng yuksak ifodasidir. Tilshunoslikning eng qadimgi va eng dolzarb muammolaridan biri bu — so‘zlarni turkumlarga ajratish masalasidir. Til qurilishi va uning ichki tizimlarini aniqlashda so‘z turkumlari asosiy o‘rinni egallaydi. Xususan, o‘zbek va ingliz tillarida so‘zlarning turkumlarga ajratilishida o‘ziga xos tamoyillar, tarixiy taraqqiyot yo‘llari va zamonaviy tadqiqotlar mavjud. Bugungi kunda so‘zlarni to‘g‘ri turkumlarga ajratish sun‘iy intellekt, tarjimashunoslik va kognitiv tilshunoslik kabi sohalar uchun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda, ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi so‘zlarni turkumlarga ajratish masalalari qiyosiy va tizimli ravishda yoritiladi.

ASOSIY QISM

O'zbek va ingliz tillarida so'zlarni turkumlarga ajratish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, avvalo qadimiy tilshunoslikda bu masalaga qanchalik katta e'tibor qaratilganini ko'ramiz. Qadimgi hind tilshunosligida ot, fe'l va yordamchilar asosiy so'z turkumlari sifatida ajratilgan bo'lsa, arab va yunon tilshunosligida ham shunga o'xshash tasniflar mavjud bo'lgan. O'zbek tilshunosligida esa bu masalalar Fitrat, Abdurauf Fitrat, Ulug' Tursunov, Ayyub G'ulomov kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan [2].

O'zbek tilida so'zlarni turkumlarga ajratish asosan leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyillarga asoslanadi. So'zning qanday ma'noni anglashi, qanday grammatik shaklga ega ekani va gapdagi funksiyasi e'tiborga olinadi. Masalan, "kitob", "do'st", "umid" so'zlari ot so'z turkumiga mansub, chunki ular mavjudot va hodisalarni anglatadi hamda gapda ega yoki to'ldiruvchi vazifasini bajaradi.

Ingliz tilida esa so'zlarni turkumlarga ajratishda distributiv, sintaktik va morfologik belgilar yetakchilik qiladi. Ingliz tili analitik til bo'lgani sababli, so'zlarning gapdagi o'ri va funksiyasi — ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Masalan, "teacher" (o'qituvchi) ot, "beautiful" (chiroyli) sifat, "quickly" (tezda) ravish sifatida belgilanadi.

Ikkala tilda ham so'zlarning ma'nosi va shakli ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, ingliz tilida bir so'z turli kontekstlarda turli so'z turkumiga mansub bo'lishi mumkin (masalan, "work" — ot sifatida "ish", fe'l sifatida "ishlamoq"). O'zbek tilida bunday hodisalar kamroq uchraydi, chunki morfologik shakllar ko'proq aniq.

So'zlarni turkumlarga ajratish faqatgina morfologik belgilar asosida emas, balki leksik-semantik va sintaktik xususiyatlarning o'zaro ta'siri asosida amalga oshiriladi. Shu boisdan, hozirgi zamon tilshunosligida so'zlarni turkumlarga ajratish — ko'p qirrali, kompleks yondashuvni talab qilmoqda.

Transpozitsiya hodisasi, ya'ni so'zlarning bir turkumdan ikkinchisiga o'tishi, ham o'zbek va ingliz tillarida uchraydi. Ingliz tilida substantivatsiya (sifat yoki fe'lning otga

aylanishi) va verbalizatsiya (otning fe'lga aylanishi) keng tarqalgan. O'zbek tilida esa bunday hodisalar ko'proq grammatik shakl o'zgarishlari orqali yuzaga keladi.

So'zlarni turkumlarga ajratish masalasining chuqurroq tahlili, ayniqsa, o'zbek va ingliz tillari qiyosida olib qaralganda, bir qator nazariy va amaliy muammolarni ochib beradi. Tadqiqotlarda ko'rsatib o'tilganidek, har ikkala til tizimida so'zlarning morfologik o'zgarishi va ularning sintaktik funktsiyalari bevosita so'z turkumlariga mansublikni aniqlashda asosiy o'rin tutadi. Biroq bu jarayon har bir tilning o'z grammatik paradigmasiga ko'ra turlicha kechadi.

O'zbek tilida morfologik shakllanishlar tildagi so'zlarning turkumini aniq belgilab beradi. Otlar, sifatlar va sonlar yasallishida ham, tuslanishida ham aniq va barqaror affikslar tizimi mavjud. Masalan, egalik qo'shimchalari (-im, -ing, -i va h.k.) yoki ko'plik (-lar) orqali so'zning grammatik qiyofasi va turkumi oson aniqlanadi. Ingliz tilida esa, ko'plab so'zlar morfologik jihatdan o'zgarishsiz qolib, faqat sintaktik kontekstda turkumlanadi. Bu esa ingliz tilini o'rganuvchilar uchun ko'pincha murakkablik tug'diradi.

Qiyosiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida har bir so'z turkumi o'ziga xos grammatik kategoriyalarga ega: otlarda egalik, kelishik, ko'plik; fe'llarda zamon, mayl, nisbat va shaxs-kishilik kategoriyalari mavjud. Ingliz tilida esa grammatik kategoriyalar son jihatidan kamroq: otlarda ko'plik va egalik, fe'llarda zamon, shaxs va nisbat asosiy ko'rsatkichlar bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, o'zbek tilida yordamchi so'zlar — yuklama, ko'makchi va bog'lovchilar — o'zlarining mustahkam morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ingliz tilida esa yordamchi so'zlar (articles, prepositions, conjunctions) gapdagi joylashuv va vazifaga ko'ra aniqlanadi va ular ko'pincha mustaqil leksik ma'no kasb etmaydi.

Bundan tashqari, Shodiyeva Gulrux Nazir qizining ta'kidlashicha, so'z turkumlari o'rtasidagi chegaralar har doim ham aniq emas. O'zbek tilida so'z turkumlarining biridan ikkinchisiga o'tish ko'pincha grammatik ko'rsatkichlar orqali amalga oshirilsa, ingliz tilida bunday o'tish sintaktik va semantik kontekst asosida yuz beradi. Masalan, ingliz

tilidagi "love" soʻzi ham ot, ham feʼl boʻlib ishlatilishi mumkin: I love you (men seni sevaman) va Love is important (Sevgi muhimdir) [1].

Tilshunoslik nazariyalariga koʻra, soʻz turkumlari — tilning universal hodisasi boʻlib, lekin har bir til bu universallikni oʻzining milliy xususiyatlari asosida namoyon qiladi. Shu nuqtayi nazardan, oʻzbek va ingliz tillarida soʻzlarni turkumlarga ajratish mezonlari oʻxshash boʻlsa-da, ularni belgilovchi grammatik, leksik va sintaktik omillar farqlidir.

Zamonaviy tilshunoslikda, xususan kognitiv va pragmatik yondashuvlar rivojlanishi natijasida, soʻz turkumlari endilikda faqat grammatik shakl yoki funksiyaga asoslanib emas, balki soʻzning maʼnodagi oʻzgaruvchanligi, kontekstdagi roli va nutqiy faoliyatdagi dinamikasiga koʻra ham aniqlanmoqda. Bu esa soʻzlarni turkumlarga ajratishning yangi paradigmasini shakllantirmoqda.

Oʻzbek va ingliz tillari qiyosida olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, turkumlash tamoyillarini faqat shakl yoki maʼno asosida emas, balki har ikkala mezonning birikmasi sifatida koʻrish zarur. Chunki bu ikki til oʻz grammatik qurilishi va semantik sistemalarida oʻzaro tub farqlarga ega boʻlsa-da, umumiy tamoyillar nuqtayi nazaridan uygʻunlik kasb etadi.

Tilshunoslik tarixida soʻz turkumlarini nazariy jihatdan tasniflashda boy tajriba mavjud. Ushbu tajribani oʻrganish va undan keyingi izlanishlarda foydalanish ilmiy va amaliy maqsadlarda ingliz va oʻzbek tillarida soʻz turkumlarining optimal nazariyasini ishlab chiqishga yordam beradi. Soʻzlarning grammatik tasnifi va ularning nutq soʻz turkumlariga ajratilishi har bir tilning grammatik tavsifida uning ajralmas komponenti sifatida kiritilgan. Tillarning lingvistik tizimini va xususan, soʻz turkumlarini tavsiflashda u yoki bu yoʻnalishning shakllanishi tilshunoslik fanining rivojlanishi bilan bogʻliq. Zero Gak taʼkidlaganidek, “Har bir tilning oʻziga xosligi, shuning uchun ham, faqat individual xususiyatlarda emas, balki tilning umumiy va umuminsoniy xususiyatlari unda qanday singanligidadir”. Biz grammatik maʼnolarni aniqlashning barcha usullarini hisobga olishga asoslangan soʻz turkumlari, grammatik shakllar haqidagi taʼlimot deb tushunadigan

"umumiy yoki kengaytirilgan morfologiya" atamasining mazmunini aniqlashtirish kerak. Shunday qilib, turli tizimli tillardagi soʻzlarni turkumlarga ajratish tadqiqotimiz soʻzlar sinflarining umumiy grammatik andozalari bilan emas, balki soʻz turkumlariga kontseptual yondashuv bilan belgilanadi. Soʻz turkumlarining har qanday nazariyasining asosini ularni aniqlash mezonlari tashkil etadi. Ushbu mezonlar asosida "soʻz turkumlari" tushunchasining taʼrifi tuziladi, ularning tarkibi hamda ana shu taʼrif va tarkibga koʻra tilning lugʻat tarkibini taqsimlash belgilanadi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishdagi kategoriyalarning soni hamda ustuvorligi "soʻz turkumlari" tushunchasining talqinini, soʻzlarning ajratilgan guruhlarini tubdan oʻzgartirishi mumkin. Hozirgi zamon tilshunosligida soʻz turkumlariga soʻzlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida maʼlumot toʻplovchi tushunchalar sifatida qarash tobora rivojlanib bormoqda. Biroq, soʻz turkumlarining tabiati hamda mohiyati haqidagi savol qizgʻin ilmiy munozaralar mavzusi boʻlib qolmoqda, chunki soʻz turkumlarining koʻp yoki kam umumiy qabul qilingan taʼrifi soʻzlarni tasniflashda bir-biriga mutlaqo zid boʻlgan, baʼzan hatto oʻzaro bogʻliq boʻlgan xususiyatlar va jihatlarni oʻz ichiga oladi. Koʻpincha bu belgilarni yagona bir denominatorga keltirish mumkin emas. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, soʻz turkumi haqida gap ketganda, iloji boricha koʻproq birliklarning kategoriyalari va xususiyatlarini hisobga olgan holda, ulardan biri asosiy sifatida tanlab olinishi nazarda tutiladi, bu esa, bir emas balki turli lingvistik yoʻnalishlarga asoslanadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Oʻzbek va ingliz tillarida soʻzlarni turkumlarga ajratish masalasi — tilshunoslikning doimiy dolzarb va chuqur tadqiq etilayotgan sohasi hisoblanadi. Har ikkala tilda soʻzlarni tasniflashda semantik, morfologik va sintaktik mezonlarga asoslaniladi, biroq ularning har birida bu tamoyillarning ustuvorligi va ifodalanishi oʻziga xos. Ingliz tilida distributiv va sintaktik omillar yetakchi oʻrin tutadi, oʻzbek tilida esa morfologik shakllarning barqarorligi asosiy rol oʻynaydi. Soʻz turkumlarining aniqlanishi va tasnifi masalasini qiyosiy-tahliliy usulda oʻrganish ikki til grammatikasi oʻrtasidagi oʻxshashlik va

tafovutlarni aniqlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotlar esa, o'z navbatida, tarjimashunoslik, til o'rgatish va sun'iy intellekt sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shodiyeva G.N. O'zbek va ingliz tilida so'z turkumlari tasnifi va transpozitsiyasi. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti, 2024.
2. Fitrat A. "O'zbek tili grammatikasi". Toshkent, 1927.
3. Jespersen O. "The Philosophy of Grammar". London, 1924.
4. Sossyur F. de. "Umumiy tilshunoslik kursi". Toshkent, 2000.
5. Vinogradov V.V. "Russkiy yazik (grammatika)". Moskva, 1947.